

FRAZELOGIYALÍQ ANTONIMLERDIŃ STILLIK QOLLANÍLÍWÍ (K.Raxmanovtń prozalıq shıǵarmaları misalında)

Jańabaeva U.Q.

Kegeyli rayonu MBB ne qarashlı 14-sanlı mektep

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.17703930>

Annotatsiya: Maqolada Kengesbay Raxmanovning nasriy asarlarida frazemalarning antonimlik xususiyatlari órganilgan. Frazemalarning ma'nolari yozuvchi asarlaridan olingan misollar asosida tahlil qilingan

Tayanch so'zlar: frazema, antonim, leksikalogik antonimiya, frazeologik antonimiya, semantika.

Аннотация: В.Статье исследуются антонимные свойства фразем в произведениях К.Рахманова. Значения фразем анализируются на основе примеров из произведения автора.

Ключевые слова: фразема, антонимия, лексическая антонимия, фразеологическая антонимия, семантика.

Abstract: The article analyzes the antonymity of phrases units in the prose works of Kengesbay Rakhmanov. The meanings of phrases are analysed on the basis of master –pieces of the author.

Key words: phraseme, antonymy, lexical antonymy, phraseological antonymy, semantics.

Tilimizde frazeologizmler mánisi jaǵınan bir-birine jaqın bolıp, sinonim qatarlarına iye bolǵanıday, mánisi jaǵınan qarama-qarsı bolıp kelgen antonim frazeologizmler de ushırasadı. Mánileri qarama-qarsı sózler hár qanday tildiń leksikasında belgili orındı iyeleydi. Antonimlerdiń frazeologizmler arasında da bolıwı antonim terminin keńirek túsiniwdi talap etedi. Eger antonim sózler bolsa, leksikalıq antonimiya dep, frazeologizm bolsa, frazeologiyalıq antonimiya dep, sóz benen frazeologizm bolsa, leksikalıq frazeologiyalıq antonimiya dep ataw orınlı.¹

Qaraqalpaq tilindegi frazeologiyalıq antonimler tiykarınan eki túrli usılda qollanıladı:

a) frazeologizmler quramındaǵı sınarlardı basqa sózler menen almasırw arqalı jasaladı. Misalı: qabaq úyiw-ashıq qabaq, sır aldırdı-sır bermedi, qulaq saldı-qulaq salmadı, peyli tar-peyli keń, úmit etti-úmitin úzdi; t.b.

Taspolatqa sonı alajaq ekenin aytqısı keldi, lekin bir otırǵanda sonsha maqseti barın ayta beriwden tartındı, qıysını kelgende bul haqqında *tis jararman* dep oyladı. (K.Raxmanov “Aqıbet”, 104-bet). Ol palataǵa bir-eki ret kirgen menen heshkinge *tis jarmadı*. (K.Raxmanov “Nóser”, 345-bet). Men hár saparı da anamnıń sózlerin *lám-mimsiz tıhladım*. (K.Raxmanov “Ayrılıq qosıǵı”, 113-bet). Lekin, kókiregindegi namıs otı onıń tilin kúydirip baratırsa da *lám-mim demedi*. (K.Raxmanov

¹ Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. Тошкент, 1966. 201-б.

“Aqıbet”, 104-bet). Bir nárselerdi aytpaqshı edi, durıslap *tili aylanbadı*. (K.Raxmanov “Payǵambar jasındaǵı kúyew”, 52-bet). Anam állen waqta *tilge keldi*. (K.Raxmanov “Nóser”, 311-bet). *Káliymaǵa tili aylanbaǵan* Taspolat sazırayıwı menen ele otır. (K.Raxmanov “Aqıbet”, 133-bet). Qıyalımnıń bári “tas dáwirinde júrgenlikten oǵan qápelimde *til qata qoymadım*. (K.Raxmanov “Ayralıq qosıǵı”, 274-bet). Ayjandı onnan qızǵanaman! Sorawǵa *tilim barmaydı*. (K.Raxmanov “Nóser”, 324-bet). Vrachtan soradıǵım keldi de, biraq “seniń ne jumısıń bar?” dep aytama degen gúman menen *tilim aylanbadı*. (K.Raxmanov “Nóser”, 327-bet). Palataǵa barıwdan Dáwen aǵa *til qattı*. (K.Raxmanov “Nóser”, 339-bet). Mashinama ... –dedi Shuka arjaǵına *tili aylanbay*. (K.Raxmanov “Aqıbet”, 96-bet)

b) qurılısı jaǵınan da, quramındaǵı sózler pútkilley ózgeshe bolıp keledi.

Máselen: *awzına qum quyıw-jaǵı-jaǵına tiymew, oń bosáǵa-jat esik* hám t.b. Bunday qatarlardı kóplep keltiriw múmkin. Bul qaraqalpaq tiliniń frazeologiyalıq antonimlerge júdá bay ekenliginen derek beredi.

Mısalı: Baxıt penen baxıtsızlıqtıń arası *tayaq taslam jer*, sol tayaq taslam aralıqtaǵı ókinish bir ómirge tatıydı. (K.Raxmanov “Payǵambar jasındaǵı kúyew”, 174-bet). - Bul bir *iyt ólgen jer* eken. (K.Raxmanov “Nóser”, 337-bet). Úyleride jaqın emes, hár qaysısı hár jaqta, *jeti jitirimde*. (K.Raxmanov “Payǵambar jasındaǵı kúyew”, 88-bet). Ishindegiler alıńannan keyin be, zavodtıń maydanı *at shaptırım* jer eken-aw. (K.Raxmanov “Payǵambar jasındaǵı kúyew”, 171-bet). *Ayaq jeter jerde* qaytpa bolsa, ayttırap atırman. (K.Raxmanov “Nóser”, 317-bet). Baratuǵım jerimiz *iyt ólgen jer* emes,- dep ishke kirip ketti. (K.Raxmanov “Aqıbet”, 42-bet). Ómirinshe qız bolıp, pensiyaǵa shıǵıp, ólip ketip atırǵanlar da az emes goy. Bul da ele qız. *On gúlinen bir gúli ashılmaǵan* qız! (K.Raxmanov “Payǵambar jasındaǵı kúyew”, 87-bet). *Asarımdı asap, jasarımdı jasadım* eken-aw ele! Meniń menen oynamaǵan ekensiz! (K.Raxmanov “Aqıbet”, 142-bet). Meniń de *bir ayaǵım tórde, bir ayaǵım görde*. (K.Raxmanov “Ayralıq qosıǵı”, 287-bet). Azańǵı shaydan keyin “Moskvich” in xodlap jolǵa shıqqan Elmurattıń rayon orayına kelgenshe *jaǵı tinbadı*. (K.Raxmanov “Ómir hám ólim”, 358-bet). Biraq Tillaxan awırıw jóninde *jumǵan awzın ashpadı*. (K.Raxmanov “Ómir hám ólim”, 359-bet)

K.Raxmanov frazeologizmlerden individual paydalanıwdıń ájayıp ustası bolǵan. Biz onıń prozalıq shıǵarmalarında til qurallarınan paydalanıw sheberliginiń ózine tán úlgilerin ushıratamız. Mısalı:

Kózime qan quyılıp ketkendey sharta *kirpiklerimdi ayqastırdım...* (K.Raxmanov “Nóser”, 315-bet). Túnlerde *kirpigi ayqaspaydı*, qay jerde alaǵayımlasıp qáteleskenin oylap, keleptiń ushın taba almay áwere-sarsañ. (K.Raxmanov “Aqıbet”, 54-bet). Bári *qamırdan qıl suwırǵanday* bola bere me?-dep isenimsizlik

bildirdi Shuka. (K.Raxmanov “Aqıbet”, 54-bet). Qayısıp kórmegen Ulperi bul rette iyilgisi kelmedi, *túyeden postın taslağanday* etti. (K.Raxmanov “Aqıbet”, 14-bet). Ómirinshe *qabağınan qar jawıp*, beti gúzdiń aspanınday túnerip júretuğın birewler baraw. (K.Raxmanov “Payğambar jasındağı kúyew”, 28-bet). Oğan kapitan da *mıyıq tarttı*. (K.Raxmanov “Aqıbet”, 211-bet)

Frazeologizmlerdiń quramındağı sózlerdi basqa sózler menen almastırıp qollanğan menen, onıń ulıwmalıq mánisi-antonimlik mánide turadı. Frazeologizmlerdiń kórkem shıǵarmalardağı bunday ózgeriske ushıraw qubılısın úyrengen ilimpazlardıń biri I.Quchkartaev boldı. Ol, jazıwshı Abdulla Qahhar shıǵarmalarındağı frazeologizmlerdi mazmunı jağınan ózgeritilip qollanǵanlıǵına qaray tórt toparǵa ajıratıp kórsetken:

1. Mánisi ózgeritilip qollanılǵan frazeologizmler;
2. Jańa stilge kóshirilgen frazeologizmler;
3. Atalıwı ózgeritilip qollanılǵan frazeologizmler;
4. Komponentleriniń dáslepki mánileri tiklenip qollanılǵan yáki frazeologizm járdeminde sóz oyını payda etiw stilleri dep kórsetken edi.

K.Raxmanovtıń tilden sheberlik penen paydalanǵanlıǵı onıń ulıwma xalıqlıq frazeologizmlerdi individual ózgeritip qollanıwında kórinedi. Mısalı:

Júrekti ezetuğın jim-jirtlıq. Állen waqta Sherniyazǵa *til pitti*. (K.Raxmanov “Aqıbet”, 49-bet). Onıń aytqanların qasındağı ekewi ertek tıńlağanday bólmesten tınladı, arasına *gáp qospadı*. (K.Raxmanov “Payğambar jasındağı kúyew”, 119-bet). Bul otırıstan juwǵarada *til qatqanday* túri bayqalmaydı. (K.Raxmanov “Nóser”, 311-bet).

Ya bul sawdanıń jolında Sherniyazdı qurbanlıqqa shalıp, ózi dım kórmegendey *jumǵan awzın ashpastan* qalǵısı keleme eken? (K.Raxmanov “Aqıbet”, 140-bet).

Elge *tabanı tiyiwden* papası úyge zvonit etse. (K.Raxmanov “Aqıbet”, 181-bet).

Quda túsiwge barǵanına olar da quwanıp qaldı, bular da *tabanı jerge tiymey* ushıp-ushıp qaytt. (K.Raxmanov “Payğambar jasındağı kúyew”, 70-bet)

Ulıwma alǵanda, frazeologizmler tilde tayar túrinde ushırawı, bir-biriniń orın-tártibiniń turaqlılıǵına qarasaq, olardıń strukturası ózgermeytuğınday kórinedi. Biraq sóylew processinde, ásirese, kórkem shıǵarmalarda, qaharman tilinde, prozalıq shıǵarmalarda frazeologizmler belgili dárejede sırtqı forması yáki semantikalıq jaqtan ózgeriske ushırap turadı. K.Raxmanovtıń til baylıqlarınan sheberlik penen paydalanıwı onıń frazeologizmlerdi hárbir qatarda, jeke stillik maqsette individual qollanıwında kórinedi. Jazıwshınıń tómendegi qatarlarında antonim frazeologizmlerdi kóriwge boladı:

Eki háptedey boldı úyine de *basın suqpadı*. Kóbinese Vladimirdiń úyinde ońısıp kiyatır. (K.Raxmanov “Payğambar jasındağı kúyew”, 110-bet). Dógeregindegi shópler ósip ketken, eger adam izi túsip turǵanda, qońsı-qobaları *basın suǵıp*, ara-tura kelip

ketkende... basqashalaw bolar ma edi? (K.Raxmanov “Payǵambar jasındaǵı kúyew”, 26-bet). *Kóz aldında* Biybixan, oyında Biybixan. (K.Raxmanov “Aqıbet”, 59-bet). Ne bári jeti-segiz jıldıń ishinde qatarlarınan *at shaptırım* alǵa ketkenin oyladı. (K.Raxmanov “Aqıbet”, 242-bet)

Frazeologizmler tildiń basqa leksikalıq birliklerine qaraǵanda bir qansha quramalı bolıp, onı úyreniw biraz qıyınshılıq tuwdıradı hám sonıń menen birge, júdá juwapkershilikli wazıypa esaplanadı. Sebebi, frazeologiyalıq sóz dizbekleri sóylewdiń kórkemligin, tásirsheńligin kórsetiwshi qural sıpatında pikirimizdi ápiwayı jetkerip qoymastan, onı hár túrli stillik qurallar menen beredi.

Solay etip, jazıwshı óz shıǵarmalarında obraz jasaw, qaharman tiline sáykes minezleme beriw, waqıya-hádiyseni yáki hal-jagdaydı kórkemlep tásirsheńligin arttırıp kórsetiw ushin unamlı hám unamsız baha beriwde frazeologizmlerdiń eń kerekliyin óz ornında júdá sheberlik penen paydalanǵan. Jazıwshınıń sheberligi sonnan ibarat, frazeologizmlerdiń qollanıw dárejesin keńeytip, onıń quramina hár túrli ózgerisler kirgizip, okkazional hám individual frazeologizmler jaratıwǵa erisken.

Ádebiyatlar:

1. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilinde teńles eki komponentli frazeologizmlerdiń leksika-semantikalıq hám stillik ózgeshelikleri. Nókis, “Qaraqalpaqstan”, 2015.
2. Ешбаев Ж. Қарақалпақ тилинің қысқаша фразеологиялық сөзлиги. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1985.
3. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилинің фразеологизмлер сөзлиги. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 2018.
4. Рахматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари. Тошкент, 1966. 201-б.
5. Рахманов К. Ақыбет. Нөкіс, «Қарақалпақстан», 1993.
6. Рахманов К. Пайғамбар жасындағы күйеў. Нөкіс, «Билим», 2010.